

HRVOJE TARTALJA

Radovi iz povijesti saniteta NOR-a

Možda su Južni Slaveni na prvom mjestu po ratovima u kojima su sudjelovali, bez obzira na čijoj strani. Bili su u redovima križara, Venecije, Austrije, Francuske, raznih njemačkih država, pa i u redovima turske vojske. Prema tome nisu imali svoj sanitet, nego su sudjelovali u sanitetskoj službi tih armija. Ali unatoč tome smo najviše dali u borbi protiv širenja epidemija, bez obzira jesu li suzbijane djelovanjem zdravstvene službe naših samostalnih statutarnih komuna ili vojski u kojima smo bili glavni nosioci i ratnog dijela i dijela u obrani i liječenju vojnih lica i civila. Tako je prva karantena u svijetu osnovana u Dubrovniku 1377, a kasnije je bio unutar Vojne krajine stvoren tzv. zdravstveni kordon koji je u dužini od oko 2000 kilometara štitio Evropu od zaraznih bolesti, a glavni su nosioci zdravstvene službe bili Hrvati i Srbi. Ali sve je to išlo na račun Austrije, iako su naši stručnjaci i naši krajišnici bili nosioci te borbe. To je, svakako, najveća obrana od epidemija koja je bila organizirana u svijetu. Ako tome pridodamo zasluge akademika prof. dra Andrije Štampara, osnivača i dugogodišnjeg predsjedatelja Svjetske zdravstvene organizacije, može se bez pretjerivanja tvrditi da smo u preveniranju epidemija dali najviše od svih naroda u svijetu.

Prema tome i dokumentaciju nalazimo više u arhivima država koje su se nalazile u sklopu Austro-Ugarske Monarhije. I obrađenih je radova više bilo dosad iz pera autora izvan našeg kruga, posebno kao dizertacije za doktorate.¹ Proučavanjem toga područja bavili su se neki naši raniji istraživači od kojih je vrlo mali broj istražio sanitet, bilo naših gradova, bilo Vojne krajine.²

¹ Najstarije su rasprave o Vojnoj krajini: *Vaniček, F.*, *Spezialgeschichte der Militärgrenze. I.–IV. Band*, Wien 1875 i *Rothenberg E. Gunther*: *Die österreichische Militärgrenze in Kroatien 1522 bis 1881*. Wien–München 1970. To je, zapravo, prijevod američkog originala: *The Austrian Border in Croatia 1522–1747*. The University of Illinois Press, Urbana 1960. i *The Military Border in Croatia 1740–1881*. The University of Chicago Press 1966. Daljnji je rad *Hostinec, J.*, *Die K. u. K. Militärgrenze. Ihre Organisation und Verfassung*. Wien 1851. Ostali su: *Amstäd, J.*, *Die k. k. Militärgrenze 1522–1881*. Düsseldorf–Würzburg 1969. Zatim djela *Schwieckera, Krajassicha, P.* *Die Militärgrenze in Kroatien*. Wien 1974, *Schumachera*, a od naših izdanja *Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium: Spomenici hrvatske krajine, povijesni dokumenti, povijest uskoka i arhivska grada*. U tim se djelima nalazi vrlo malo podataka koji se odnose na zdravstvo.

² Sanitet Vojne krajine najviše je obrađivala *Erna Lesky* u djelu *Die österreichische Pestfront an der k. k. Militärgrenze. Sacculum 8/1959. 1, 82–106*. Wien. *Thaller, L.* *Zdravstvo Hrvatsko-slavonske Vojne krajine, Liječnički vjesnik*, 1927. Poseban otisak. I prof. dr A. Vrgoč objelodanio je mnogo radova iz povijesti ljekarenštva i ostalih aktivnosti u Vojnoj krajini. Zatim *Macher, M.*, *Die Apothekenwesen in der K. u. K. österreichischen Staaten*. Wien 1846. Klasično je djelo *Linzbauer Xav. F.*, *Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae*. Budae 1832. Zapaženi su autori *Schadewaldt, Schnieder-*

Naime, ta je obrana bila usredotočena na našu obalu Jadranskog mora, jer su uglavnom s te strane i dolazile opasnosti od gusara, Saracena a i mogućnost zaraze nekom zaraznom bolesti. Tako je i cijela obrana bila organizirana unutar obala Jadranskog mora, a manje prema unutrašnjim dijelovima. Međutim kad Osmanlije osvajaju ta područja, takva opasnost postoji duž cijele granice koja se u obliku polukruga prostirala od granice s Albanijom, uz granice s Hercegovinom i Bosnom na kojoj su Turci dolazili do mora, zatim uz međe Hrvatske i Slavonije i dalje prema momentalnim prilikama. Sada je lako bilo napadati i s manjim jedinicama na nekom užem području. Svaki je pješak mogao zaraziti velika područja ne samo našeg teritorija, nego i Evrope, i stoga se moralo uspostaviti neprekinuti sanitarni kordon, koji je privukao pažnju svijeta i koji je obrađivan iz raznih aspekata.³

Prvu vlastitu vojsku u Južnih Slavena imaju Srbi i ona se stvara postepeno. Najprije je u oslobođenju Srbije djelovala ustanička narodna vojska od 1804. do 1813, koja je već imala svoj sanitet, uglavnom, od stručnjaka koje je poslala Rusija. U drugoj prelaznoj etapi do 1829, uz domaće vidare i hećime u većem broju u vojsku Miloša Obrenovića stupaju liječnici i ljekarnici, i već postoje vojne priručne ljekarne. Od 1830. do kraja 19. stoljeća, Srbija mora silom prilika sudjelovati u više ratova, pa je prema tome morala imati i svoj vojni sanitet, po uzoru na ostale armije Evrope. Tako je nastao naš prvi vojni sanitet koji su uglavnom vodili naši stručnjaci. Ta je obrada bila tema disertacije za stjecanje doktora nauka potpukovnika mr ph. Dragana Stupara na Farmaceutskom fakultetu Sveučilišta u Beogradu 1975. Taj je rad ujedno zaslužio našu i svjetsku pažnju, jer je temeljito obradio sve što se tiče organizacije i rada vojne farmacije, kakvu nemaju ni saniteti mnogih velikih i modernih armija.⁴

schich, a od domaćih mr ph. prof. Franz Minarik, prof. dr mr ph. Hrvoje Tartalja, prof. dr K. Ganzinger, C. Fisković, D. Mušić, Tomić-Karović, K. Prigodom održavanja sastanaka povijesničara medicine, farmacije i stomatologije obično se među referatima nalazi i neki rad iz povijesti sanitarnog kordona.

³ Nakon oslobođenja 1945. i prvih godina obnove zemlje, znanstvena su se istraživanja svih povijesnih zbivanja naših naroda počela sustavno obrađivati. Među ostalim temama nalazila se i povijest Vojne krajine, bilo općenito, bilo organizacija saniteta u sanitarnom kordonu. Te su teme uzeli na razmatranje u prvom redu pojedinci iz Povijesnog društva Hrvatske, koji su rezultate svojih istraživanja objelodanili u više godišta Historijskog zbornika. Glavni su suradnici Fedor Močanin, Mirko Valentić, Nada Klaić. Tu temu obrađuje i Institut za hrvatsku povijest a sustavno i posebno prof. dr Josip Adamček. Posebno se unutar toga Instituta, kao vanjski suradnik, poviješću saniteta Vojne krajine bavi H. Tartalja. Unutar Naučnog društva za povijest zdravstvene kulture Jugoslavije postoji veliko zanimanje baš za obradu saniteta. Građa i već obrađena materija objelodanjena je u mnogim edicijama toga društva, a posebno je zapažena ona dra Tanasije Ilića i dra Koste Todorovića. U tome prednjači Sekcija za SAP Vojvodinu koja je rezultate rada s više naučnih sastanaka posebno objavila u svojim edicijama.

⁴ Dr sc. i mr ph. Dragan Stupar je svoju disertaciju objelodanio kao knjigu XII edicije Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, pod naslovom Vojna farmacija Srbije u XIX veku, a tiskana je u Beogradu 1977. U uvodu se navode povijesni podaci o počecima vojne farmacije i kratki izvještaji o razvoju te grane sanitetske službe u zemljama: Njemačkoj, Francuskoj, Rusiji, a posebno je naglašena međunarodna pomoć pojedinih zemalja Evrope koje su slale svoje sanitetske misije u srp-

Prvi svjetski rat je po istim kriterijima u zemljama koje su bile u sklopu Austro-Ugarske Monarhije, a odnose se na Južne Slavene, isto tako ostao neobrađen. Najviše su događaji iz toga rata uzeti kao sižei u literaturi, dok je sanitet obrađen, uglavnom, u službenim edicijama austrijskog saniteta. Isto tako i u Srbiji nije još izrađena neka monografija koja bi obuhvatila sistematski obrađen vojni sanitet. Postoje samo pojedini članci bilo sudionika, bilo povjesničara koji su obradili pojedina područja. Naravno da je najviše radova objelodanjeno s opisom epidemija i borbi protiv njih. Isto se to odnosi na obradu saniteta između dva rata.⁵ Sasvim je drukčija slika s nastojanjima da se obradi sanitetska služba u Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima u toku narodnooslobodilačkog rata. To je rat naših naroda za oslobođenje od okupatora, u kojem se sudjeluje bez ikakvih rezervi, uz punu osobnu inicijativu, u kojem svaki sudionik želi sačuvati što više povijesnih podataka. I u tim najtežim danima krvavih borbi mislilo se već na važnost povijesne obrade te epopeje u kojoj su i zdravstveni radnici imali zapaženih uspjeha, unatoč najtežim prilikama za njihov rad.

Kao izvori nam u prvom redu služe pismeni podaci koji su nastali za vrijeme samih zbivanja pa su tako neposredni i autentični. Zanimljivo je da je svaka značajnija sanitetska jedinica ili institucija imala svoj časopis koji je izlazio, za one prilike, prilično redovito. U istu kategoriju ulaze upute, brošure, propagandni plakati koji su masovno izdavani, unatoč kroničnom pomanjkanju u prvom redu papira, a zatim strojeva za umnožavanje, ali je dobra volja uvijek sve to prebrodila.

Prvo mjesto, iako nije najstariji sanitetski časopis, ali je to po svom značenju, zauzima Vojnosanitetski pregled, Mjesečnik ljekara NOVJ Jugoslavije, koji je počeo izlaziti u septembru 1944. Malo kasnije naziva se Časopis liječnika i farmaceuta, pa i danas izlazi kao mjesečnik. Prve brojeve je izdalo Sanitetsko odjeljenje Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije, a redakcija se nalazila pri Sanitetskom odjeljenju Baze NOVJ u Bariju. Tako je taj mjesečnik već doživio 35. godišnjicu svoga izlaženja, s mnogo radova iz povijesti saniteta u NOR-u i o modernoj sanitetskoj doktrini.

U organizaciji saniteta veoma je važnu ulogu odigrao Bilten Sanitetskog odjeljenja Vrhovnog štaba u kojem su tiskane naredbe i upute o organizaciji sanitetske službe. Tu su se nalazile i naredbe Vrhovnog štaba

sko-turskim ratovima i srpsko-bugarskom ratu. Naravno da je, opisujući vojnu farmaciju, morao obuhvatiti u glavnim crtama i povijest cjelokupnog vojnog saniteta, kojemu je farmacija samo dio.

⁵ U obrađivanju ove teme najviše su se angažirali članovi Srpskog ljekarskog društva u Beogradu. U nizu edicija obrađene su pojedine epizode iz saniteta srpske vojske za vrijeme prvoga svjetskog rata. Među autorima ima i sudionika u ratovima koji su opisali događaje i zbivanja u sanitetskoj službi srpske vojske. Od zapaženijih djela je ono prof. dr Vere Gavrilović: *Žene lekari u ratovima 1876–1945. na tlu Jugoslavije* u kojem se na prvi svjetski rat odnose stranice 31. do 49. Među njima je bilo dosta liječnica iz ostalih zemalja koje su došle pomoći i od kojih su mnoge i umrle od zaraznih bolesti. Od ostalih autora važan je dr Vladimir Stanojević. Daljnje izvore zahvaljujemo aktivnosti Naučnog društva za povijest zdravstvene kulture Jugoslavije koje izdaje Zbornike sa znanstvenih sastanaka i poseban časopis »*Acta historica medicinae, stomatologiae, pharmaciae, veterinae*« koji izlazi u Beogradu.

NOVJ koje je potpisivao ili Vrhovni komandant J. B. Tito ili načelnik saniteta dr Nikoliš.

Sanitetski odjel Štaba VIII korpusa počinje u decembru 1943. izdavati »Medicinski glasnik«, bolnica istog korpusa izdaje 1944. list »Naša bolnica«. Sanitet IX udarne dalmatinske divizije 1943. tiska list »Naš sanitet«, a Sedma banijska divizija objelodanjuje tzv. Džepne novine Kirurške mobilne ekipe.

Sanitetski odsjek Štaba VI korpusa izdaje 1943. list pod nazivom »Slavonski ranjenik«. Sanitetsko odjeljenje Glavnog štaba NOV i POJ Slovenije list koji se naziva »Partizanski zdravilni vestnik«, a Sanitetsko odjeljenje Glavnog štaba Hrvatske izdaje svoj »Sanitetski bilten«. Zatim izdaje »Džepne novine« jedinica pri Upravi bolnice u Hvaru, potkraj 1943. »Za našu bolnicu« je časopis Kulturno-prosvjetnog odbora bolnice VI divizije NOVJ iz 1944. »Sanitetski glasnik« je list saniteta XII dalmatinske udarne brigade, 1944. »Sanitet«, list XXVII udarne divizije izlazi 1. maja 1944. »Sanitet XXVI divizije« izlazi oko sredine 1944, a »Riječ saniteta« tenkovske brigade na početku 1945.

Postojali su i časopisi koji su bili namijenjeni širem teritoriju pa je takav jedan redigiran u Foči, u travnju 1942, a članke su napisali J. Broz Tito, Vrhovni komandant i dr G. Nikoliš, načelnik saniteta. Prema nepotpunim podacima, ukupno je izlazilo 4 liječnička i 50 bolničkih časopisa, što je za divljenje s obzirom na prilike u kojima su izdavani.⁶

U istu kategoriju po vrijednosti ulaze dokumenti koji su u arhivima i institutima širom zemlje. Vodeći institut u kojem su sačuvani sanitetski dokumenti svakako je Institut za vojnomedicinsku dokumentaciju u Beogradu. Slične institucije postoje u arhivima gradova i u muzejima posvećenim socijalističkoj revoluciji, u republičkim centrima i u mnogim gradovima po cijeloj Jugoslaviji. Među takvim su i mnogi instituti za povijest radničkog pokreta koji po pravilu imaju i svoje arhive. Oni služe u prvom redu povjesničarima narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije za proučavanje toga materijala. Među takvim arhivskim materijalom nije teško naći i likovni materijal, jer gotovo svi imaju i svoje foto-teke u kojima je pohranjeno veoma mnogo fotografija, proglasa, propagandnih plakata s uputama za suzbijanje zaraznih bolesti, o higijeni za osobe ili za naselja.⁷

⁶ Zimolo, A., O medicinskim listovima u partizanskom ratu. *Liječničke novine*. Zbor liječnika Hrvatske V, 1975. br. 17. str. 8–9. Tartalja, H., Sanitet u Narodnooslobodilačkom ratu S. R. Hrvatske. Zagreb 1978. u rukopisu. Album fotografija. Pojedini primjerci sanitetskih listova sačuvani su u muzejima revolucije a najviše ih je u Muzeju revolucije u Beogradu. Zatim u Sanitetskoj upravi Sekretarijata za narodnu odbranu u Beogradu, u Muzeju revolucije u Zagrebu i njegovu odjeljenju u Visu, Institutu za povijest radničkog pokreta u Splitu, Muzeju Jugoslavenske narodne mornarice u Splitu, dok je većina takvih slika i fotografija kod sudionika. Zato je bilo potrebno da se obratim većem broju zdravstvenih radnika da mi ustupe svoje fotografije, uspio sam najviše kad sam ih osobno posjećivao, dok pismenim putem ili porukama nisam, uglavnom, mogao nešto više prikupiti.

⁷ Veliku aktivnost u prikupljanju, propagiranju i objelodanjivanju podataka o narodnooslobodilačkoj borbi pokazuju u prvom redu muzeji revolucije kakvih ima u Beogradu, Zagrebu, Splitu, Visu i mnogim ostalim gradovima Jugoslavije. Zatim instituti za povijest radničkog pokreta u Splitu i Zagrebu. Veliku ulogu su odigrali zavjčajni muzeji kakav je onaj u Petrovoj gori i na ostalim mjestima poznatim iz NOR-a. Zatim arhivi u svim većim gradovima od kojih se mnogi bave ne samo istraživanjem,

Te su institucije ujedno i glavni izdavači sanitetske povijesne literature, u čemu svakako prednjači Državni sekretarijat za narodnu odbranu — Sanitetska uprava — koji je izdao XII tomova Zbornika dokumenata sanitetske službe u narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda tiskanih u Beogradu. Taj je Zbornik veoma pregledan, jer je sastavljen po sanitetima vojnih jedinica, tako da se dobiva jasna slika zbivanja prema kronološkom redu. Na kraju svake knjige je Sadržaj pojedinih dokumenata, s brojevima koje imaju u tekstu, i s podacima na kojim se stranicama neki dokument nalazi, uz kratki sadržaj. Taj je pionirski pothvat olakšao rad istraživačima i piscima, jer se tu mogu naći osnovni podaci za svaku jedinicu NOVJ i POJ. Posebna je vrijednost u tome što je riječ o autentičnim dokumentima te se mogu smatrati temeljnim podacima.

Uz taj fundamentalni izvor, naše su pažnje vrijedni i zbornici koje povremeno izdaju pojedini instituti, bilo s radovima isključivo o sanitetu u NOR-u, bilo da je sanitet obrađen uz ostali materijal iz povijesnih zbivanja u NOR-u. Uz ranije navedene zbornike, Zbornik dokumenata i podataka sanitetske službe, zapažene su edicije Zavičajnog muzeja Petrova gora, Instituta za povijest radničkog pokreta Dalmacije, Instituta za pomorsku medicinu ratne mornarice u Splitu, Pomorski zbornik koji godišnje izdaje Savez društava za proučavanje i unapređenje pomorstva. Većina takvih djela rezultat je simpozija, kongresa, skupova, sastanaka koje organiziraju bilo društva, bilo političke organizacije, bilo instituti pojedinih regija ili republika.⁸

Vrijedni su i radovi u kojima sudionici iznose svoja sjećanja iz narodnooslobodilačkog rata. Među takvima ponovo se ističu radovi Vojnomedicinske akademije Odjeljenje za historiju vojnog saniteta. Te su edicije namijenjene internoj upotrebi sudionika i povjesničara NOR-a i predstavljaju vrijedan materijal kojega su autori sudionici i rukovodioci vojnog saniteta. »Hronike o radu sanitetske službe u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945« počele su se izdavati 1966. godine u Beogradu. Prednost je i te edicije da je gradivo podijeljeno prema teritoriju, pa je prema tome lakša orijentacija. Posljednji svezak te edicije tiskan je 1967. godine.⁹

nego i objelodanjivanjem povijesti NOR-a. Takvi su, u prvom redu, u republičkim centrima: Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu, Titogradu i Skopju. Zapažen je rad arhiva u Novom Sadu, Karlovcu, Rijeci i ostalim gradovima. Mnogi od njih izdaju periodično svoje zbornike s bogatom građom iz NOR-a među kojom ima i podataka o sanitetu.

⁸ Zapaženi su skupovi na kojima se iznose rezultati istraživanja povijesti medicine NOR-a. Takve kongrese ili skupove organizirao je Institut za pomorsku medicinu u Splitu, zatim Institut za povijest radničkog pokreta u Splitu, u Solarisu za sjevernu Dalmaciju, Institut za povijest radničkog pokreta u Zagrebu i Varaždinu za sjevernu Hrvatsku, Karlovac prigodom proslave 400. godišnjice osnivanja grada, zatim Zadar, Čazma, Beograd, instituti u Vojvodini i Sloveniji.

⁹ Sjećanja su tematski razdijeljena po republikama, s podjelama i unutar njih. Tako je I i II svezak gradivo iz Hrvatske, podijeljeno u Slavoniju, Liku, Kordun, Baniju, Gorski kotar, Žumberak, Istru, Moslavinu i Hrvatsko zagorje. Kao II svezak Hrvatske obrađena je Dalmacija. Srbija ima 2 sveska, IV i V, dok je VI posvećen Vojvodini. Bosna i Hercegovina ima isto tako 2 sveska, i to VII i VIII. U IX je svesku gradivo iz Crne Gore, Sutjeske i Makedonije. I na kraju u X i XI svesku obrađeni su podaci o sanitetu Slovenije. To je bio velik rad koji je posebno važan iz razloga da svakim danom ima sve manje živih radnika u sanitetu narodnooslobodilačkog rata. S njima nestaje i mogućnost dobivanja potrebnih podataka za proučavanje i objelodanjivanje podataka iz povijesnih zbivanja u drugom svjetskom ratu.

Veliku zaslugu za istraživanja i objelodanjivanje te materije imaju stručna udruženja liječnika, stomatologa, farmaceuta i veterinara. Sva ta udruženja imaju sekcije među kojima je i sekcija za povijest tih disciplina, a unutar te povijesti medicine, stomatologije, farmacije i veterine obilato je zastupljeno gradivo iz NOR-a. Sva ta društva izdaju svoje časopise i periodične zbornike s bogatim gradivom iz povijesti saniteta u narodno-oslobodilačkom ratu. Tim se bave i posebna zajednička povijesna društva među kojima je i Naučno društvo za proučavanje zdravstvene kulture Jugoslavije, koje sada djeluje kao savez društava po republikama i autonomnim pokrajinama.¹⁰

Od društava su najaktivnija bila ona unutar Saveza naučnih društava za povijest zdravstvene kulture Jugoslavije. Zajednički se izdaju *Acta historica medicinae, stomatologiae, pharmaciae i veterinae* te gotovo u svakom broju, a izlaze 4 puta godišnje, nalazimo po koji članak iz saniteta u narodnooslobodilačkom ratu. Osim toga, redovito se održavaju naučni sastanci a materijali s tih sastanaka objelodanjuju se u šapirografiranim zbornicima. Od njih je spomena vrijedan Naučni sastanak koji je održan od 21. do 23. IX 1972. u Bosanskom Petrovcu, prigodom 30. godišnjice I kongresa partizanskih liječnika Jugoslavije. Taj zbornik nije obuhvatio samo sanitetsku službu u NOR-u, posebno u Bosanskoj krajini, nego i niz referata s našim iskustvima iz NOR-a, koja se mogu koristiti za organizaciju zdravstvene zaštite u općenarodnom obrambenom ratu.¹¹

Osim toga, to Naučno društvo izdalo je nekoliko monografija, od kojih je najvažnija ona prof. dr Vere Gavrilović »Žene lekari u ratovima 1876—1945. na tlu Jugoslavije. Posebno je poglavlje posvećeno liječnicama u NOR-u od 1941. do 1945. od kojih je o mnogima, osim opisa djelatnosti i biografskih podataka, objavljena i fotografija. Onome koji se posebno želi baviti tim problemom na raspolaganju je veoma bogata literatura, izvori i napomene, što daje posebnu vrijednost tome radu. Naravno, još ima mnogo toga da se upotpuni.

¹⁰ Doprinos stručnih društava veoma je zapažen, jer okupljaju velik broj sudionika u drugom svjetskom ratu, i sadašnje pripadnike saniteta Jugoslavenske armije uz velik broj članova koji se žele upoznati s tim događajima, dok neki od njih sporadično i izlažu svoje radnje iz toga područja. Tako svi savezi zdravstvenog stručnog osoblja imaju svoje sekcije za povijest struke općenito, a mnogi se pripadnici bave i poviješću NOR-a. Tako Savez društava liječnika ima po svim republikama svoje sekcije za povijest medicine. Savez farmaceutskih društava ima svoju Saveznu sekciju za povijest farmacije i u većini društava sekcije za povijest farmacije. Jednako je i s veterinarima koji su vrlo aktivni i rade u svojim sekcijama za povijest veterine, ali sudjeluju i na naučnim sastancima svih ostalih društava i sekcija. Doprinos tih članova stručnih udruženja veoma je zapažen.

¹¹ Simpoziju u povodu 30. obljetnice Prvog kongresa liječnika partizana prisustvovao je velik broj istaknutih radnika u sanitetu NOR-a koji su održali i zapažena predavanja. Tu je bio u prvom redu general-pukovnik, prof. dr Gojko Nikoliš koji je vodio cjelokupnu sanitetsku službu NOVJ. Zatim general-major, prof. dr Đorđe Dragić koji je obradio sanitetsku službu u Bosanskoj krajini u toku NOR-a. Među ostalim predavačima spomena su vrijedni prof. dr Mihajlo Protić, san. puk. dr Jaša Romano, san. puk. Lavoslav Kraus, san. puk. prof. dr Ivan Lesić, san. puk. mr ph. Eliezer Katan, general dr Ivo Kralj, general-puk. dr Đuro Mešterović, general-puk. Mihailo Apostolski, san. puk. mr ph. Aleksandar Katalinić, doc. mr ph. Aleksandar Hranilović i ostali.

Od naučnih društava koja su učlanjena u savez najaktivnije je u tom pogledu Naučno društvo za historiju zdravstvene kulture SAP Vojvodine. I to društvo održava s vremena na vrijeme naučne sastanke od kojih je dobar broj iz povijesti saniteta u NOR-u. Tim skupovima prisustvuje velik broj liječnika, farmaceuta i veterinarara iz pojedinih gradova Vojvodine, koji iznose svoje radove i iz povijesti zdravstvene zaštite u NOR-u. Mnogi od njih temelje se na podacima iz arhiva s toga područja, što povećava važnost toga i takvog rada.

U Hrvatskoj je isto tako aktivno Društvo za povijest zdravstvene kulture Jugoslavije, koje uz mnoge ostale povijesne teme obrađuje i povijest saniteta NOR-a. Upriličilo je više naučnih sastanaka u Zagrebu, Dubrovniku, Hrvatskom primorju, Poreču, Splitu, od kojih je jedan bio uz sudjelovanje povjesničara medicine iz Italije. Prema ustaljenom pravilu, na takvim se sastancima u prvom redu obrađuju teme iz povijesti zdravstvene kulture uglavnom toga područja, a posebno NOR-a. To je gradivo objelodanjeno u više zbornika, a posebno je objavljeno gradivo iz povijesti zdravstvene kulture Istre.¹²

To je društvo bilo aktivno i u Sloveniji gdje je održano više naučnih sastanaka pa je s tih sastanaka izdan poseban Zbornik radova s naučnog sastanka u Rogaškoj Slatini. U Bosni i Hercegovini održano je više sastanaka Naučnog društva za povijest zdravstvene kulture Jugoslavije, a i Prvi kongres za historiju zdravstvene kulture Jugoslavije 1970. godine. Posebno poglavlje predvidjelo se za referiranje na teme »Medicina, farmacija i veterina u NOR-u Bosne i Hercegovine«.¹³

U Crnoj Gori isto tako djeluje Naučno društvo za povijest zdravstvene kulture Jugoslavije koje je aktivno i organiziralo je nekoliko skupova. Jedna je od tema bila »Sanitet NOR-a na teritoriji Crne Gore« te je ukupno prikazano 7 naučnih radova, koji su šapirografirani u Zborniku radova XXIV naučnog sastanka održanog u Budvi 30. IX do 2. X 1974. godine.

U Makedoniji je održan naučni sastanak u Skopju 1965. godine s više referata iz NOR-a Makedonije, na kojem je mr ph. Boro Nikolovski podnio referat »Razvoj farmaceutske službe I i II operativne zone NOB-a

¹² Radovi sa znanstvenog sastanka koji je održan u Poreču od 30. IX do 2. X 1975. objelodanjani su u Zborniku radova sa 26. znanstvenog skupa Naučnog društva za historiju zdravstvene kulture Jugoslavije, a tiskan je u Rijeci 1978. godine.

¹³ Radovi su tiskani u Zborniku radova Prvog kongresa Naučnog društva za historiju zdravstvene kulture Jugoslavije od 1. do 3. X 1970. u Sarajevu. Među njima je i bibliografija NOR-a koju je sastavio *Katan, E.* »Publikacije sanitetske službe NOV i POJ na teritoriju Bosne i Hercegovine«. U godini 1942, već izlazi u Foči 1. travnja časopis »Partizanski sanitet«. I po sadržaju je vrlo zanimljiv, posebno zato što je to bila godina, kad se zapravo i stvara trupni sanitet, jer je u početku bilo na oslobođenom teritoriju malo liječnika i ljekarnika. Autori su bili dr Gojko Nikoliš, dr Đuro Mešterović, dr Giovanni Baro, zarobljeni talijanski kirurg, dr Dejan Popović, dr Žarko Mikić, drugarica Lujza Pihler-Demić. Bio je to, dakle, list, uglavnom, saniteta Vrhovnog štaba, kojemu drug Tito, 12. kolovoza 1942, upućuje pismo s uputama za rad, među kojima je bila da je potrebno izdati što više tiskanih uputa, posebno brošura, u kojima bi se sanitetskom osoblju dala fundamentalna saznanja iz medicinskih disciplina. To se odnosilo na izdavanje brošure »Osnovi sanitetske taktike«, »Udžbenik za bolničare«.

Makedonije« i Đorđe Kamčevski »Razvoj sanitarne službe Makedonije u toku Narodnooslobodilačkog rata«. ¹⁴

Savez farmaceutskih društava Jugoslavije održava svake četvrte godine Kongres farmaceuta Jugoslavije, na kojem se u posebnoj Sekciji za povijest farmacije iznose radovi iz povijesti farmacije općenito i NOR-a posebno. Tu sekciju vodi prof. dr mr ph. Hrvoje Tartalja koji ujedno i prikuplja građu i obrađuje temu Sanitet u NOR-u. Osim toga, u Institutu za povijest farmacije sa zbirkom Farmaceutskog društva Hrvatske prikupljeno je mnogo dokumenata i podataka iz povijesti saniteta NOR-a. Rad na toj temi ugovara se sa Samoupravnim interesnom zajednicom za znanost VII SR Hrvatske, kontinuiran je i sistematski. Sekcija za povijest farmacije Farmaceutskog društva Hrvatske održava sporadično predavanja o toj temi, a njeni članovi nastupaju na svim skupovima na kojima se iznose rezultati rada. Tako je i u glasilu društva »Farmaceutski glasnik« izašao niz članaka koje su napisali farmaceuti-partizani, rukovodioci farmaceutске službe u NOR-u.

Sekcija za povijest farmacije i posebno Sekcija za partizansko zdravstvo Slovenskog zdravniškog društva u Sloveniji vrlo su aktivne i sistematski obrađuju i objavljuju povijesne materijale. Objelodanjuju se u Zdravstvenom vestniku, Farmaceutskom vestniku, Pro mediko, no svakako je najviše materijala objavljeno u knjizi »Poslanstvo slovenskega zdravnika« koja je tiskana u Ljubljani 1965, prigodom proslave 100. obljetnice Slovenskog zdravniškog društva 1863—1963.

Društvo za proučavanje i unapređenje pomorstva izdaje već 17. svezak Pomorskog zbornika u kojem je jedna rubrika Povijest medicine, a među tim radovima ima i onih koji obrađuju povijest saniteta općenito, a u mornarici posebno. Zajedno s Institutom za pomorsku medicinu JR mornarice priređuje posebne kongrese općenito iz problematike pomorstva, pa je tako među referatima mnogo onih iz povijesti naše mlade ratne mornarice na Jadranu, kao i općenito o sanitetu u našim jedinicama i kopnene i mornaričke partizanske vojske. Radovi su publicirani u posebnoj ediciji Pomorske biblioteke, kao izdanje Mornaričkog glasnika, Beograd 1975, pod naslovom »Pomorska medicina« (Naučne rasprave). Osim toga, i u Mornaričkom glasniku ima često članaka iz pomorskog saniteta za vrijeme drugoga svjetskog rata, a posebno je bio obrađen otok Vis iz svih aspekata, pa tako i njegova važnost i uloga koju je imao za vrijeme NOR-a, posebno kad je donesena odluka da se ima braniti i kad je Vrhovni štab s maršalom J. B. Titom došao na otok. To je bio, zapravo, materijal iznesen na posebnom znanstvenom sastanku u Komiži i Visu. ¹⁵

Značajno djelo za proučavanje narodnooslobodilačkog pokreta, ili borbe je edicija Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske. Riječ je o zbornicima dokumenata iz arhiva s naslovom »Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske«. Uz ostale, u njima se može naći i mnogo podataka iz povijesti zdravstvene službe bilo u civilnom

¹⁴ S naučnog sastanka koji je održan u Skopju i Ohridu, uz sudjelovanje domaćih povijesničara, izdan je Zbornik radova sa XVI naučnog sastanka Naučnog društva za historiju zdravstvene kulture Jugoslavije, Skopje—Ohrid od 5. do 7. VI 1965.

¹⁵ Među obrađenim gradivom nalazilo se i poglavlje Historija, u kojem je tiskano 7 znanstvenih radova iz povijesti saniteta općenito, a većina se odnosila na period rata od 1941. do 1945.

sektoru, bilo u vojnom, jer su te službe, uglavnom, bile objedinjene. Prednost je tih akata posebno u tome, što je iscrpno prikazano i opisano zdravstveno stanje naroda i na oslobođenom, i na neoslobođenom teritoriju. Gradivo je izloženo po vremenskim razdobljima, s kronologijom, a na kraju je Kazalo osobnih imena, Kazalo geografskih imena i iscrpan Sadržaj u kojem su navedeni dokumenti po broju, datumu izdanja i registrom sa stranicom na kojoj se može naći podatak.

Slično je pomagalo izdao Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, a to je »Kronologija Splita 1941–1945«, tiskana u Splitu 1979. godine. Gradivo je raspoređeno po datumima za svaku godinu. To je veliko olakšanje za sve povjesničare NOR-a, jer se neki put za traženje takvih osnovnih podataka gubi mnogo vremena. To posvjedočuje i ova knjiga, jer je kod svakog podatka naveden i izvor gdje je zabilježen, a tih je veoma mnogo i iz raznih gradova i institucija. Osim arhivske građe, mnogo je podataka preuzeto iz knjiga Drage Gizdića, »Dalmacija 1941–1945.« koja je izlazila posebno za svaku godinu. »Ljetopis grada Splita« A. Kisića razdijeljen je po godinama rata i čuva se kao rukopis. Uz ostale događaje, tu se nalaze podaci i o sanitetu u Dalmaciji, i civilnom i vojnom.

Dragocjena su pomagala za proučavanje bibliografski podaci bilo da je riječ isključivo o sanitetu ili ako se unutar općih podataka iz NOR-a nalaze i oni za zdravstvenu zaštitu. U tom je pogledu najvažnija bibliografija koja je objelodanjena u jubilarnom broju Vojnosanitetskog pregleda. Bibliografija je iscrpna i dobro je pomagalo svima koji se bave naučno-istraživačkim radom. Druga je knjiga »Bibliografija medicinske periodike SFRJ za 1966.« u izdanju Naučnoistraživačkog odjela opće bolnice »Dr Josip Kajfeš« u Zagrebu, tiskana 1968. godine. Gradivo je prema sadržaju podijeljeno u 263 poglavlja, od kojih nas zanima 169. Povijest medicine i 205. Vojna medicina. Svaki pojam ima svoj broj, autora, točan naslov i izvor. Za bolje snalaženje postoji Predmetno kazalo i Autorsko kazalo s imenom autora i brojem njegovog rada. I Naučno društvo za historiju zdravstvene kulture Jugoslavije izdalo je bibliografske podatke o radovima koji su tiskani u edicijama toga društva. »Jubilarni zbornik« izdan je prigodom 10. godišnjice rada Društva od 1955. do 1965. u Beogradu 1965. Bibliografija je raspoređena po republikama i po sadržaju a posebno je obrađena Narodna medicina, Narodnooslobodilačka borba, zatim Metodika naučnoistraživačkog rada i razno. Nakon toga, slijede još autori te je uz svakog naznačen brojkom i podatak gdje se taj rad nalazi u popisu radova.

I u mnogim ostalim edicijama, posebno u enciklopedijama, uz obrađene pojmove navodi se obilje bibliografskih podataka kojim se daju upute gdje se može naći potrebna literatura i izvori, što je veliko olakšanje za svakoga koji želi obraditi neko područje pojedine specijalnosti. No, unatoč svim tim obrađenim podacima, uvelike nedostaju monografije koje bi obrađivale pojedina područja cjelovito, iako su u tom pogledu Slovenci najbliže tom cilju. U prvom redu zato što su, uglavnom, društvene organizacije uz pomoć svojih članova, sudionika NOR-a, sistematski obrađivale povijest vojnog i civilnog saniteta, i riječ je o ograničenom teritoriju na kojem su se vodile borbe, dok su ostali obuhvaćali velika područja djelovanja s vojnim akcijama i ofenzivama.

No, svakom je istraživaču najviše podataka davalo opisivanje kongresa i naučnih sastanaka, u prvom redu liječnika i farmaceuta, a zatim i ostaloga sanitetskog osoblja. Prema tumačenjima većine povjesničara NOR-a smatra se da su to jedinstveni slučajevi i da se nigdje u porobljenoj Evropi nisu održavali takvi stručni kongresi i sastanci.

Prvi je kongres liječnika, kojem su prisustvovali i farmaceuti, održan u Bosanskom Petrovcu od 25. do 27. rujna 1942. godine. Taj je kongres značio prekretnicu u razvitku saniteta, koji se nakon toga razvija u dobro organiziranu zdravstvenu službu, bilo preventivnu, bilo kurativnu. Na temelju referata donijeti su potrebni zaključci koji su zatim prihvaćeni u svim jedinicama, te je tako zdravstvena služba, zapravo, dobila sve prerogative dobro organiziranog trupnog saniteta. Donesen je i prvi Statut sanitetske službe, na temelju referata dra Gojka Nikoliša, načelnika Sanitetskog odjeljenja Vrhovnog štaba NOVJ i POJ. Ostale su teme bile: O higijensko-epidemiološkoj službi u našoj vojsci, O pjegavcu, O pokretnim higijenskim ekipama, O izgradnji suhih komora i dr. Svakako je taj kongres značio prekretnicu u borbi protiv zaraznih bolesti, posebno pjegavca, koji je bio vrlo opasan i za daljnje vojne akcije.

U tu kategoriju usavršavanja medicinskog rada ulaze i savjetovanja koja su sporadično, kad se ukazala mogućnost, održavali rukovodioci saniteta. Primjera radi, spomenut ću Konferenciju sanitetskih referenata, koja je održana 7. kolovoza 1943, a zaključci su korišteni za izmjenu iskustava i za unapređenje sanitetske službe.

Od velikog značenja bio je osobito Drugi kongres zdravstvenih radnika za vrijeme rata koji je održan u Glini, Topuskom i Slunju od 24. do 27. veljače 1944. To je bio pravi ratni kongres, jer se zbog ratnih operacija morao seliti u ta tri grada, pa je bio ambulanti kongres. Iznosena su bila zapažanja iz rada vojnog i civilnog saniteta, o ratnoj kirurgiji, o frakturama, o zaraznim bolestima, avitaminozi i snabdijevanju lijekovima i sanitetskim materijalom. Ukupno je bilo 12 referata, a 68 diskutiranih sudjelovalo je u radu.

U slobodnom Visu, koji je neko vrijeme bio glavni grad oslobođenog teritorija, nalazio se Vrhovni štab s maršalom Titom i Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije. On je bio prema tome i centar vojnog i civilnog saniteta s mnogo bolnica, skladišta lijekova i tvornica lijekova i sanitetskog materijala. U tom je ambijentu održan, 18. siječnja 1944, sastanak liječnika, kojem je prisustvovao i poznati kirurg dr Rogers. Raspravljano je o novitetima u kirurgiji, posebno ratnoj, o novim teorijama i praksi u stranim armijama i iskustvima koja smo mi stekli.

Farmaceuti su imali svoj sastanak 23. listopada 1944. koji je održan u Samarici i obuhvaćao je područje Okružnog narodnooslobodilačkog odbora za Moslavinu i za X korpus zagrebački. Kako se već bližio kraj rata, raspravljano je o mirnodopskoj farmaceutskoj službi u slobodnoj domovini. Nakon svestrane diskusije prihvaćen je »Nacrt za organizaciju farmaceutske službe u Federalnoj Hrvatskoj«, koji je sadržavao 12 točaka. Taj je nacrt dostavljen AVNOJ-u, ZAVNOH-u, KPJ, KPH i svim referentima vojnih korpusa na teritoriju Hrvatske. U njemu se plemira: »da se na pogodnom mjestu u što kraćem roku sazove apotekarski kongres za cijelu Federalnu Državu Hrvatsku« na kojem bi se o tim

tezama raspravljalo i donijeli potrebni zaključci. Ali već je bilo prekasno za održavanje takvog kongresa, velik je dio zemlje već bio oslobođen i naša vojska ušla je u završnu fazu oslobodilačkog rata.

Ta se mirnodopska organizacija već ostvaruje na području Dalmacije, te se 2. prosinca 1944. održava u Splitu Savjetovanje sanitetskog i medicinskog kadra VIII korpusa, dakle vojnog i civilnog saniteta. Na temelju ranijih iskustava, programiran je budući rad. Vojne će jedinice sudjelovati u ofenzivi sve do oslobođenja Trsta, a civilni sanitet preuzet će ZAVNOH koji se smjestio u Šibeniku.

Gotovo istodobno se u Splitu održava, 3. XII 1944, konferencija ljekarnika grada Splita i zdravstvenih vlasti Oblasnog NOO-a za Dalmaciju. Raspravlja se o snabdijevanju, o organizaciji distributivnog aparata i osniva se Udruženje splitskih apotekara, kao prvo u ratnom periodu.¹⁶

Unatoč obilnom dokumentacionom materijalu, knjigama i radovima koji su dosada objavljeni, istraživače još uvijek čeka velik posao da bi od toga sastavili cjelinu. To otežava činjenica, što je sve manje sudionika koji su, unatoč cijelom tom materijalu, u prvom redu pozvani da napišu iscrpnu povijest te najveće epopeje naših naroda.

¹⁶ O održanim kongresima izdane su posebne knjige, mnogo je radova u raznim časopisima, a društva povjesničara NOR-a održala su više sastanaka na kojima se raspravljalo o materiji s tih kongresa i savjetovanja. Naučno društvo za historiju zdravstvene kulture Jugoslavije, na 30. godišnjicu održavanja Prvog kongresa partizanskih liječnika, organiziralo je Simpozij u Bosanskom Petrovcu, od 21. do 23. IX 1972. Sudionici su bili rukovodioci saniteta i, uglavnom, Prvog kongresa. Jedan od sudionika, prof. dr Ante Zimolo je u *Medicinskom glasniku* [XV (1961) 7–8, 287–294] objelodanio rad »Tri medicinska kongresa kao odraz razvoja naše ratne zdravstvene službe 1941–1945. godine. Isti je autor s mnogih skupova objelodanio podatke s toga i ostalih kongresa. Ti su radovi tiskani u *Liječničkom vjesniku, Vojnosanitetskom pregledu* i mnogim ostalim edicijama.

O farmaceutskim kongresima pisao je prof. dr sc. mr ph. Hrvoje Tartalja u zborniku Sjeverozapadna Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, obradivši »Pripreme za kongres farmaceuta NOVJ na području Okružnog NO za Moslavinu i u X korpusu«, »Slobodni Vis kao sanitetski centar NOVJ« u knjizi *Vis u narodnooslobodilačkoj borbi (1941–1945)* koja je tiskana u Zagrebu 1965, u izdanju Društva za proučavanje i unapređenja pomorstva Jugoslavije. Osim toga, u tisku je rad o konferenciji farmaceuta u Splitu, 3. XII 1944, pod naslovom »Split kao centar snabdijevanja sanitetskim materijalom i lijekovima« u ediciji Instituta za povijest radničkog pokreta Dalmacije u Splitu. Podataka ima i u knjizi *Kronologija Splita 1941–1945*, u izdanju istog instituta u Splitu 1979. u »Ljetopisu grada Splita«, rukopis A. Kišića iz 1944. i u Zborniku sanitetske službe, 4, 530–531.

Još je više podataka o Kongresu partizanskih liječnika u Glini, Topuskom i Slunju, a najbolje je obrađen rad prof. dra A. Zimola u članku »Kongres partizanskih liječnika u Glini, Topuskom i Slunju« u knjizi »Simpozij o Petrovoj gori« u izdanju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1972.

I Naučno društvo za povijest zdravstvene kulture Jugoslavije održalo je sastanak posvećen NOR-u, 19. i 20. X 1963, u Jajcu. Niz predavanja o povijesnim zbivanjima za vrijeme rata održali su mnogi sudionici tih zbivanja. Uvodno predavanje prof. dra Vase Butozana bilo je »Historijsko značenje AVNOJ-a«. Radovi su tiskani u Zborniku radova toga društva 1963.

U ovom radu nabrojana je najvažnija literatura, dok je, naravno, ima i više, ali je citirana u navedenim djelima, pa je, prema tome, olakšano snalaženje u izvorima.

Još je jedna konferencija farmaceuta održana u Visu na početku 1944. a obradio ju je san. potpukovnik docent, dr sc. mr ph. Dragan Stupar, i opisana je u *Vojnosanitetskom pregledu*, Beograd XXXV (1978). Na toj se konferenciji diskutiralo o općoj farmaceutskoj problematici NOVJ i POJ, te je tako vrijedan dokument za proučavanje organizacije snabdijevanja lijekovima.